

In statu viatoris* - reizen in de Middeleeuwen tussen *contemptus mundi* en *curiositas

Peter Hoppenbrouwers

Wel beschouwd waren alle mensen in de Middeleeuwen reizigers - althans de christenen onder hen. Hun lotsbestemming lag immers niet hier, op de wereld, maar daarbuiten in wat God voor hen in petto had. Die visie maakte van 'reizen' een vanzelfsprekende metafoor voor het leven. Mensen waren in het ondermaanse slechts reizigers, of nog beter: *peregrini*, in de oorspronkelijke Latijnse betekenis van 'vreemdelingen', ballingen, wezens die eigenlijk niet thuishoren waar ze verblijven. Het had dan ook geen zin dat christenen zich tijdens hun levensreis aan de dingen in de wereld hechtten. Niet het leven, de reis zelf, kon het ware geluk brengen, maar uitsluitend het hemelse doel waarop het zich diende te richten. Helaas hadden de meeste mensen dat niet door. Ze verknechtten zich aan de wereld, die er eigenlijk niet toe deed en vergaten zo de eeuwige zaligheid die daarachter in het verschiet lag.

Deze oerchristelijke opvatting dat mensen permanent *in statu viatoris* (lett. 'in de staat van reiziger') verkeerden, moet, zou men denken, tot welwillende gedachten over het rondtrekken in de wereld hebben geleid. In bepaalde opzichten was dat ook zo en liet men de metafoor van de levensreis als het ware op zichzelf terugslaan: eerst werd het leven als een reis voorgesteld, vervolgens het rondtrekken door de wereld als een imitatie van de levensreis. We vinden dit vooral terug in de religieus gemotiveerde reis bij uitstek: de pelgrimstocht. Al in de late Oudheid meenden christenen - geheel in antieke traditie - dat men in aanraking kon komen met het goddelijke of het heilige op plekken die 'getuigen' waren van het geloof, bijvoorbeeld omdat er een martelaar de dood had gevonden.

De heilige plaats bij uitstek was natuurlijk Jeruzalem, waar Christus was gestorven, maar ook de andere plaatsen in Palestina waar hij geweest was en van zijn goddelijkheid had getuigd, deelden in die heiligheid. Jeruzalem en Palestina zijn vanaf de warme belangstelling die de eerste christelijke keizer, Constantijn (305-337), en zijn moeder Helena ervoor koesterden de hele verdere Middeleeuwen door de allerbelangrijkste bestemming voor christelijke pelgrims gebleven, ongeacht wie er de heerschappij over voerde. Alleen Rome, de plaats waar de apostelen Petrus en Paulus - en zoveel andere vroegchristelijke heiligen - de marteldood waren gestorven, kon in de vroege Middeleeuwen enigszins in de schaduw treden van Jeruzalem. Ook Rome

mocht zich lang vóór het jaar 1000 verheugen, als de politieke situatie het toeliet tenminste, op de jaarlijkse komst van vele duizenden pelgrims.

Toch was niet iedereen in de Kerk even ingenomen met dat rusteloze rondtrekken van monniken en pelgrims over 's-heren wegen. Want de verlokkingen van de wereld waaraan de reiziger zichzelf méér nog dan wie thuisbleef blootstelde, stonden op gespannen voet met de transcendente idealen - de gerichtheid op de eeuwige zaligheid in het hiernamaals - die hij behoorde te hebben. In één van zijn hoofdwerken, *De doctrina christiana*, heeft Augustinus, de kerkvader wiens leergezag in de Middeleeuwen alleen door dat van de bijbel zelf werd overtroffen, deze paradox al omstreeks 400 uiterst doeltreffend onder woorden gebracht:

Stel dat we ons niet thuisvoelen in den vreemde en terug willen keren naar ons vaderland om een einde aan onze triestheid te maken. Dan zullen we toch een reis over land of over water moeten maken om daar te komen (...). Maar de schoonheid van het gebied waar we doorheen reizen en het genot van het onderweg zijn hebben een betoverende uitwerking op ons hart. We hebben er plezier in en gaan daardoor het einde van onze reis uitstellen. Onze vreugde over al dit onechte leidt ons af van de werkelijke vreugde die ons thuis staat te wachten en die ons echt gelukkig zal maken. Zo zouden we ons ons sterfelijke leven voor kunnen stellen. We zijn ver van God afgeraakt en als we terug willen keren naar het huis van onze Vader, moeten we deze wereld slechts gebruiken maar er geen genoegen in scheppen, opdat aldus de onzichtbare werken van God begrepen worden door de zichtbare dingen om ons heen.¹

Door op geraffineerde wijze het beeld van de metaforische levensreis te verweven met dat van het maken van een 'echte' reis gaf Augustinus heel precies aan, dat er een spanningsveld was tussen aan de ene kant de *contemptus mundi* ('verachting van de wereld') en aan de andere kant *curiositas*, de menselijke nieuwsgierigheid en hang naar avontuur.

Lange tijd won *contemptus* het gemakkelijk van *curiositas*. Een andere kerkvader, paus Gregorius de Grote (590-604), nam even gedediceerd als Augustinus stelling tégen *curiositas* met de wijze(?) les dat mensen die kennis van de wereld om zich heen najagen, ten slotte zichzelf niet meer kennen.² Maar dezelfde houding weerspiegelt zich ook in reisberichten uit de vroege Middeleeuwen. Het oudste verslag van een pelgrimstocht naar het Heilige

Land dat is overgeleverd, is dat van een dame van wie we niet eens de naam zeker kennen - Egeria of Aetheria? - en die ergens tussen de vierde en de zesde eeuw moet hebben geleefd. Verder weten we niets van haar en dat is kenmerkend voor het type reisverslag waarmee we hier te maken hebben: de auteur laat zichzelf geheel buiten beschouwing en onderdrukt ook verder elke - zondige! - *curiositas* naar zaken die niets met het eigenlijke doel van de tocht te maken hebben. Egeria's verslag verraadt dus geen enkele belangstelling voor de wereld die ze heeft bereisd. Reizen is hier een volkomen rituele handeling die weinig met een verplaatsing door tijd en ruimte heeft te maken. Wat ze zocht en aantrof was niet meer (voor ons) en niet minder (voor Egeria) dan een 'diorama van de Heilige Schrift', een *tableau* van tot schijnleven gewekte bijbelse taferelen.³

Deze bewust nagestreefde terughoudendheid - dat klinkt sympathieker dan zelfverkozen gebrek aan interesse - zou middeleeuwse reisliteratuur lange tijd blijven kenmerken en daarom heeft ze vaak iets teleurstellends voor wie zich er voor het eerst mee bezighoudt. Precies die zaken zijn afwezig, waarom we de grote reisauteurs van onze eigen tijd - een V.S. Naipaul, Paul Theroux, Bruce Chatwin - zo waarderen: hun brutale belangstelling voor andere culturen en de reflectie op hun eigen existentie waartoe het reizen door andere culturen hen aanzet. Gelukkig treedt in die situatie verandering op; vanaf de elfde-twaalfde eeuw wint *curiositas* geleidelijk aan kracht, durft zij regelmatig uit haar schulp van zondigheid te kruipen. Deze verschuiving in mentaliteit stond niet op zichzelf, maar vond plaats binnen een groter geheel, een méér omvatend proces dat wel de 'Renaissance van de twaalfde eeuw' wordt genoemd. Het hield onder andere een groeiende belangstelling in van mensen (lees: intellectuelen) voor de wereld om zich heen in en een groeiend streven om daar met de menselijke rede meer vat op te krijgen.

Wat het kleine en subtiele onderdeel betreft dat hier aan de orde is, moeten we natuurlijk niet denken aan een abrupte of aan een absolute overgang. Enerzijds treffen we ook (ruim) vóór de twaalfde eeuw al reizigers aan die zich lieten verleiden door een ongezonde *curiositas*. In de *vita* (levensbeschrijving) van de Angelsaksische missionaris Willibald (overl. 787) wordt bijvoorbeeld beschreven, hoe de latere heilige tijdens een pelgrimstocht naar het Heilige Land werd besprongen door een 'geheim verlangen' om overal in die vreemde wereld waar hij doorheen trok, rond te gaan kijken en zich te verbazen over het vele wonderlijks dat hij aanschouwde. En in de spaarzame reisverslagen uit de vroegere Middeleeuwen die niet in de religieuze sfeer liggen, speelt die beschroomdheid over teveel *curiositas* hoe dan ook minder.

Niet gehinderd door angst voor zondige nieuwsgierigheid is het rapport dat Liudprand van Cremona schreef over de diplomatieke missie, die hij in 968 in opdracht van de Duitse keizer Otto I (936-973) naar Constantinopel maakte met de opdracht een huwelijk te arrangeren tussen Otto's gelijknamige oudste zoon en de Byzantijnse prinses Theophanu. De missie mislukte falikant en daar heeft Liudprand openhartig en ook enigszins kwaadaardig (tegenover de Grieken) verslag van gedaan. Hier is geen sprake van de terughoudendheid ten aanzien van 'bijkomstigheden' die pelgrims zichzelf in hun rapportages oplegden.

Anderzijds zijn na de twaalfde eeuw afkeurende geluiden over openlijke blijken van *curiositas* allerminst verstomd. Eerder is het zo dat de protesten aanzwellen naarmate *curiositas* aan kracht wint. Maar het punt is toch een beetje dat de opmars van *curiositas* onstuitbaar was en dat is niet onbegrijpelijk tegen de achtergrond van de 'eerste' Europese expansie, van het groter worden van de Europese wereld en - als gevolg daarvan - van het ruimer worden van de Europese blik in de eeuwen tussen pakweg 1000 en 1300. Andere ontwikkelingen in diezelfde periode hebben er eveneens toe bijgedragen. Te denken valt aan de relatief snelle bevolkingsaanwas en verdichting van bewoning, die in grote delen van Europa kan worden geconstateerd. Of aan de groter wordende betrokkenheid van gewone gelovigen bij de zaken van geloof en Kerk, die onder andere tot uitdrukking kwam in een enorme uitbreiding van de reliekenverering en het bedevaartwezen. Beide factoren hebben de drukte op de wegen aanmerkelijk vergroot. In de latere Middeleeuwen reisden zonder twijfel heel veel meer mensen dan in de periode ervoor.

Onder invloed van al deze ontwikkelingen veranderde tevens het *image* van de christelijke reiziger bij uitstek, de pelgrim. *Peregrini* werden niet langer primair gezien als 'vreemdelingen', als ballingen op aarde die hun eigen levensreis imiteerden, maar als gemotiveerde christenen die een positieve geloofsdaad stelden en daarvoor door de Kerk werden beloond met aflaten, dus met verlichting van bij de biecht opgelegde straf. Pelgrimage kreeg op die manier iets van een boete-oefening, wat later nog versterkt is doordat stedelijke en vorstelijke rechtbanken bedevaarten als straf gingen opleggen voor misdrijven.

In wisselwerking met de groeiende populariteit van de pelgrimage, breidde het aantal bedevaartplaatsen zich gestaag uit: naast Jeruzalem en Rome was vooral de ster van Santiago de Compostela, de plaats in Galicië waar zich het graf van de apostel Jacobus zou bevinden, snel rijzende. Al in de elfde eeuw was

langs de route erheen een compleet 'toeristisch voorzieningen-niveau' aanwezig. Op het hoogtepunt van zijn populariteit trokken er jaarlijks tussen de 200.000 en een half miljoen pelgrims heen!⁴ Andere *hot spots* die jaarlijks vele tienduizenden pelgrims uit alle uithoeken van Europa trokken waren Canterbury, waar aartsbisschop Thomas à Becket in 1170 door handlangers van koning Hendrik II in koelen bloede was vermoord en binnen drie jaar heilig was verklaard; Rocamadour in de Dordogne (Maria), Wilsnack (Kostbaar Bloed), Einsiedeln en Mont St. Michel. Daarnaast waren er vele honderden plaatsen met een hoofdzakelijk regionale uitstraling waar heilige relieken of beelden werden vereerd en vooral - dit was nog wel het belangrijkste criterium voor succes - wonderen werden verricht.

Zonder enige twijfel vormden bedevaarten, gemeten naar het aantal reizigers dat zij op de been brachten, het allerbelangrijkste reistype in Middeleeuwen. Ze zijn in dat opzicht alleen te vergelijken met onze huidige vakantie-reizen - en hadden daar tegen het einde van de Middeleeuwen soms inhoudelijk ook wel wat van weg: de pelgrimage als gezellig uitje, waarbij men zich lustig overgaf aan *curiositas* en het stichtelijke doel volkomen op het tweede plan stond. We kunnen erover lezen in een van de literaire meesterwerken uit de Middeleeuwen, Geoffrey Chaucers *Canterbury Tales*. Aanhangers van hervormingen in de Kerk, zoals een andere prominente Engelse intellectueel uit de veertiende eeuw, John Wyclif, trokken fel van leer tegen deze invulling van wat toch een oefening in godsdienst hoorde te zijn. Voor hen waren pelgrimstochten daarentegen 'oefeningen in *curiositas*' aan het worden die niet alleen het persoonlijke zielenheil van de *would-be* pelgrim, maar de hele maatschappelijke orde in gevaar brachten. Reizen zonder specifiek doel werd immers meer en meer gezien als een aanwijzing dat de reiziger geestelijk instabiel was en problemen had met het aanvaarden van zijn vaste plaats binnen de samenleving.

Door dergelijke kritiek zag de reislustige intellectueel, die weet had van de finesses van de christelijke moraal, zich ook in de late Middeleeuwen nog herhaaldelijk geplaatst voor het dilemma tussen *contemptus mundi* en *curiositas*. De man die aan deze innerlijke worsteling als geen ander uiting heeft gegeven en die daarom vaak wordt gepresenteerd als een waterscheiding in de mentaliteitsgeschiedenis, was Francesco Petrarca (1304-1374). In sommige van zijn talrijke geschriften erkende hij nieuwsgierigheid, het verlangen om nieuwe dingen te zien en andere plaatsen te bezoeken, als iets dat inherent is aan de menselijke natuur. Hij moedigde zijn geleerde correspondenten aan om tijdens hun reizen hun ogen goed de kost te geven, precies

zoals hij dat zelf deed. Aan de andere kant maakte hij zichzelf in zijn *dialogues intérieures* met Augustinus herhaaldelijk het verwijt dat hij aan zijn *curiositas* had toegegeven. In de beroemde beschrijving van zijn klimpartij naar de top van de Mont Ventoux confronteert hij beide neigingen met elkaar binnen één literaire tekst. Eerst geniet Petrarca met volle teugen van het adembenemende uitzicht dat zich voor zijn ogen ontvouwt om onmiddellijk daarna vermanend te worden 'toegesproken' door zijn heilige leidsman, die de reiziger zijn *curiositas* voor de voeten werpt.⁵

Echt gemaakte en imaginaire reizen

Een belangrijke bron voor onze kennis van het reizen in de Middeleeuwen vormen de velerlei soorten reisverslagen die zijn overgeleverd. Maar reisverslagen vormen een curieus literair genre - voor zover ze überhaupt als genre zijn te bestempelen - omdat niet altijd even gemakkelijk is uit te maken wat werkelijk beleefd is (door de auteur zelf of door anderen) en wat fictie (verdichtsel of verzinsel). Niemand twijfelt eraan dat Dantes reis door hel, louteringsberg en hemel in de *Divina Commedia* (ca. 1320) fictie in dienst van een allegorie is, net zo min als iemand ontkent dat Willem van Rubroek echt naar Qaraqorum is gereisd en daarvan werkelijkheidsgetrouw verslag heeft gedaan. Maar hier zweeft véél tussen: dat Marco Polo enige jaren na Rubroek daadwerkelijk en in persoon door China en het Verre Oosten heeft gereisd, is onlangs voor de zoveelste keer aangevochten door een serieuze sinologe.⁶ Van het reisverhaal dat in de Middeleeuwen zelf nóg populairder was dan Polo's *Il Milione*, het *Livre de Jehan de Mandeville* (ca. 1370), gelooft eigenlijk niemand dat de auteur - *whoever he may be* - zelf alle landen bezocht die hij zo vol overgave beschreef, maar helemaal vast staat het ook weer niet.⁷ Ook van Ibn Battuta's *rihla* (reisjournaal) staat vast dat, net als in Mandeville's boek, vele gedeelten ijverig zijn overgepend uit bestaande verhandelingen (zie de bijdrage van Vrijburg). Toch wordt algemeen aanvaard dat Ibn Battuta ècht alle landen heeft bereisd die in zijn *rihla* worden beschreven - soms lijkt dat ook wel heel erg voor de hand te liggen. Als Battuta ooit ergens buiten zijn geboortestreek geweest zal zijn, is het wel in Mekka en precies het - buitengewoon informatieve - stuk in de *rihla* over de pelgrimage naar Mekka, is aantoonbaar van een andere auteur gekopieerd!

Afgezien van deze meer of minder grote twijfels over de vraag of de auteurs van als waarachtig gepresenteerde reisverslagen hun reizen ook echt (helemaal) hebben gemaakt, zijn er natuurlijk de beschrijvingen van reizen die evident tot het rijk van de fictie behoren. Ik noemde de *Divina Commedia* reeds, maar Dante heeft bij de modellering van zijn verhaallijn kunnen putten uit vele 'andere wereld' voorstellingen die in zijn tijd in uiteenlopende literaire verpakkingen de ronde deden. Men kan daarbij denken aan zeer vergelijkbare spirituele reizen - Alanus van Rijsels *Anticlaudianus* (ca. 1180) is een goed voorbeeld - maar daarnaast aan vertellingen over gevaarlijke tochten naar sprookjesachtige onderaardse of onderzeese rijken, aan visioenen van afdalingen in hel of vagevuur of aan hoofse *romans* over de queestes van dolende ridders op zoek naar de diepere waarheden van het leven.

In deze bundel zijn ze, net als in het werkcollege dat eraan ten grondslag heeft gelegen, buiten beschouwing gelaten. Maar helemaal lukken kan dat niet, omdat reisverslagen van echt gemaakte reizen en geografische verhandelingen uit de Middeleeuwen gemakkelijk worden gepenetreerd door elementen uit een mythische en fantastische wereld. In de bijdragen van Manzano, Schors en Wigchert is dat steeds vanuit een ander teksttype en vanuit een andere beschouwingswijze naar voren gebracht. De titel die de beschrijving van India van de Franse dominicaan Jordanus Catalani heeft meegekregen - *Mirabilia descripta* - refereert rechtstreeks aan het genre van 'wonderboeken' over de Oriënt, dat aansloot bij een lange traditie die terugreikt tot de Griekse historiografie van de vijfde eeuw vóór Christus. Met *mirabilia* worden wonderlijke spelingen van de natuur bedoeld, géén *mirakelen*, dat wil zeggen verschijnselen die evident indruisten tegen de natuurwetten en dus alleen tekenen van God konden zijn.⁸ De '*mirabilia* van het oosten' vormden een stereotiep repertoire waaruit veel auteurs van reisverhalen (zoals Mandeville) en encyclopedische werken (zoals Thomas van Cantimpré's *De Natura Rerum*, waarvan de Vlaamse dichter Jacob van Maerlant een Middelnederlandse bewerking maakte, *Der naturen bloeme* (ca. 1270)) naar hartelust bleven putten, ook toen men allang wist dat het Verre Oosten niet werd bevolkt door mensen met hondenkoppen of zonder hoofd, mensen met maar één oog of maar één been. Dit betekent dus dat de *mirabilia* een andere functie vervulden. In elk geval moesten ze verbazing en ontroering wekken bij de lezers of toehoorders, die overigens vaak niet beter zullen hebben geweten dan dat wat verteld of gelezen werd ook wáár was. Misschien waren ze tevens bedoeld als een tegenbeeldige bijbel, 'an upside-down map of the moral universe'⁹ of als confronterende tegenbeelden van de eigen cultuur.¹⁰

Peter Hoppenbrouwers

In de wereld van de Arabische geograaf al-Idrīsī, maar daar niet alleen, zijn de meeste wonderlijke zaken, met allerlei ander mythische en fantastische elementen, als het ware verbannen naar de uithoeken van de bewoonde wereld en dat vaak na lange, transculturele omzwervingen, zoals Manzano in zijn bijdrage over de Arabische geograaf al-Idrīsī fraai laat zien. De wonderlijke en fantastische zaken waarmee Gerald van Wales zijn beschrijving van Ierland lardeerde, pasten in een (in onze ogen) kwalijke boze opzet om de Ieren stelselmatig als *Untermenschen*, de Ierse cultuur als inferieur aan die van de Anglo-Normandische invallers voor te stellen.

Ik en de ander

Mijn beschouwingen over de geleidelijke emancipatie van *curiositas* en over de mogelijke - en mogelijk uiteenlopende - functies van wonderlijke, mythische en fantastische elementen in reisverhalen en geografische verhandelingen leiden haast vanzelf naar de belangrijke vraag, in hoeverre het reizen in de Middeleeuwen invloed had op de persoon van de reiziger. De uitgangsgedachte is hier de ervaring dat reizen contacten tussen mensen met een verschillende culturele achtergrond tot stand brengt en dat die contacten de reiziger zich a) scherper bewust doen zijn van zijn eigen identiteit en van de eigenheden en eigenaardigheden van zijn eigen samenleving en cultuur en b) een zeker respect leert ontwikkelen voor de 'ander'.

In de verslagen en tractaten die destijds in het college zijn behandeld, bleek het minste van het tweede. Aan respect, laat staan waardering, van Europeanen voor buiten-Europese culturen ontbrak het in de periode die we hebben bekeken nog geheel en al, zelfs bij een evenwichtig en genuanceerd overkomend man als Willem van Rubroek. Ook voor hem staat de superioriteit van 'de zijnen' - in feite de Latijnse christenen - als een paal boven water (maar de Mongolen, zo blijkt evengoed uit Rubroeks verslag, dachten net zo hoog van zichzelf). Wat Rubroek wèl aan de dag legt - meer nog dan zijn ordegenoot Johannes van Piano Carpini, die enige jaren eerder naar het Mongoolse rijk was afgereisd - is etnografische belangstelling. Zijn verslag bevat, vaak terloops, allerlei gegevens over voedsel en drinken, woonomstandigheden, religieuze voorstellingen en rituelen, de behandeling van vrouwen, taal en wat dies meer zij. Daarbij probeert hij bestaande kennis van het *mirabilia* -type zoveel mogelijk op waarheid te toetsen en eventueel te falsifiëren. Ook nemen we hier en daar een glimp van cultureel relativiseringsvermo-

gen waar. Als Rubroek met zijn gezelschap in de Mongoolse hoofdstad Qaraqorum arriveert, zo vertelt hij, worden de westerlingen bekeken alsof ze monsters waren, vooral omdat de franciscanen blootsvoets reisden, wat de Mongolen ongewoon barbaars vonden. Een westerling als Rubroek beseft dus dat niet-westerlingen hem met andere ogen en vanuit een ander waardenpatroon bekeken en dan niet een 'objectieve' westerse superioriteit waarnamen. Zonder dat dit soort bescheiden cultureel relativiseringsvermogen nu meteen gemeengoed werd in de late Middeleeuwen, komen we het dan wel vaker tegen, onder andere in Mandeville.¹¹

Maar de eigen sociale en culturele basis bleef uiteraard het eerste referentiepunt. Arnold Esch heeft in dat verband gewezen op het veelvuldig voorkomen van grootte-vergelijkingen in laatmiddeleeuwse reisbeschrijvingen. Reizigers hadden er kennelijk behoefte aan alles in verhouding te zien tot wat ze van thuis kenden, tot het vertrouwde, of het nu om de breedte van een rivier, het aantal inwoners van een stad of de vorm van een kerk ging. In dat opzicht kan men zeker zeggen dat reizen het eigen (sociale) identiteitsbesef scherpte - zonder dat dat nu steeds uitdraaide op die typische neiging van Amerikaanse toeristen in Europa om alles in de States beter, groter en mooier te vinden. Tegelijk maakt Esch duidelijk dat het observatievermogen van mensen, voor wie daaraan nog mocht twijfelen, sterk varieert en dat zintuiglijke waarnemingen in belangrijke mate subjectief zijn. Esch licht dat toe aan de hand van de reisverslagen van drie Florentijnse pelgrims die in 1384 met elkaar Caïro bezochten en daar op dezelfde tijd en plaats voor het eerst van hun leven een giraf zagen. De enthousiaste beschrijvingen die ze daar achteraf, elk voor zich, van gaven, lijken tot groot vermaak van de lezer nu, in de verste verte niet op elkaar - en al evenmin op het beeld van de giraf dat de meesten van ons voor ogen zal staan.¹²

Obstakels en ongemakken¹³

Wie zich het èchte reizen in de Middeleeuwen wil voorstellen, doet er goed aan veel van wat we nu als heel normaal ervaren, weg te denken. De wereld waarin de meesten van ons rondreizen is gezegend met een goede en veilige infrastructuur, die in elk geval verharde wegen, bruggen, tunnels en op regelmatige afstand van elkaar pleisterplaatsen omvat, een infrastructuur die regelmatig wordt onderhouden en onder vrijwel alle weersomstandigheden

blijft functioneren. Reisroutes zijn er vele en we kunnen ons er tevoren of onderweg via gedetailleerde kaarten over informeren. Transportmiddelen zijn snel, veilig en uiterst comfortabel. Dankzij verkeersaanwijzingen en verkeerspolitie en, op de achtergrond daarvan, de macht van staten, is reizen betrekkelijk veilig en ongevaarlijk. In de landen die we bezoeken, worden we meestal redelijk vriendelijk ontvangen en bejegend.

In de Middeleeuwen was het met al die dingen veel slechter gesteld, al werd het na de millenniumwende in sommige opzichten beter. Met de verdichting van de bewoning werd ook het wegennet wat dichter, kwamen er meer bruggen, veren en overnachtingsfaciliteiten. Met de toegenomen politieke stabiliteit en de uitbouw van territoriale vorstendommen namen de veiligheid en rechtszekerheid van personen en goederen ongetwijfeld beduidend toe. Dat was allemaal ook nodig omdat het aantal reizigers vanaf de twaalfde-dertiende eeuw exponentieel moet zijn gegroeid. Reisdiensten in de vroege Middeleeuwen toch voornamelijk leden van de aristocratie, nu voegden zich op de doorgaande routes bij de rondreizende wereldlijke en geestelijke hoogwaardigheidsbekleders met hun gevolgen ook steeds meer kooplieden, studenten en huursoldaten, maar toch vooral bedevaartgangers uit alle rangen en standen.

Zelfs indien gewapend met een gezonde dosis *curiositas*, oog voor *mirabilia* en relativiseringsvermogen, zal de reiziger het heel vaak niet gemakkelijk hebben gehad, want reizen in de Middeleeuwen was en bleef vol hindernissen, gevaren en ongemakken. De vermoeienissen begonnen al direct, want voor het leeuwedeel der reizigers was het enige vervoermiddel de benenwagen. Alleen wie rijk genoeg was, kon zich de luxe van een rijdier of vervoer per draagstoel of wagen permitteren - maar een pretje was het laatste, gezien de abominabele toestand van de wegen, nooit. Want een belangrijke Romeinse nalatenschap aan de Middeleeuwen mag dan hebben bestaan uit een voortreffelijk wegennet, dat de basis zou blijven voor veel doorgaande hoofdwegen, van enig geregeld onderhoud was geen sprake, tenzij misschien in de directe omgeving van grotere steden of domeinen.

Ten gevolge van deze situatie zijn waterwegen in de Middeleeuwen altijd van grote betekenis geweest. Europa had veel en (redelijk) goed bevaarbare rivieren. Met de kleine middeleeuwse rivierschepen was het bijvoorbeeld mogelijk om over binnenwateren vrijwel van de Noordzee naar de Middellandse Zee te komen. Slechts een traject van ongeveer 40 kilometer tussen het Meer van Neuchâtel en het Meer van Genève hoefde dan nog over land te worden afgelegd. De reissnelheid over waterwegen kon enorm variëren, afhankelijk van de kracht van de stroom. Bij sterke stroming kon stroomaf-

waarts wel vijftien maal sneller gaan dan stroomopwaarts, waarbij de boot gejaagd of geroeid moest worden. De oversteek over grote rivieren gaf meer problemen. Men beheerste pas laat (opnieuw) de techniek om brede rivieren met steen te overbruggen - de oudste Loirebrug is van 1130, de befaamde Pont d'Avignon over de Rhône van kort voor 1200, de Rijn tussen Bazel en Rotterdam heeft vóór het midden van de negentiende eeuw zelfs nooit een vaste oeververbinding gehad. Reizigers die rivieren over moesten, waren dus veelal aangewezen op veren en doorwaadbare plaatsen

Vaak gevaarlijk en altijd vermoeiend was reizen door het hooggebergte, want voor het transport van goederen en eventueel personen moest men gebruik maken van dragers of lastdieren; wagens kreeg men nergens omhoog, laat staan omlaag, ook niet bij de relatief lage Brenner-pas, die reeds in de Romeinse tijd de belangrijkste verbinding met Germania vormde. Overigens werd de oversteek over veel hogere passen in de Alpen niet geschuwd, zelfs niet, als het moest, in de winter. Legendarisch is de overtocht van de Duitse keizer Hendrik IV over de Mont Cenis-pas (2100 meter) in het hartje van de winter van 1076-1077 teneinde zich tijdig te kunnen verzoenen met zijn aartsvijand paus Gregorius VII die hem in de ban had gedaan. Als we de annalen van Lampert van Hersfeld mogen geloven, leidde de afdaling tot onwaarschijnlijke taferelen. Op de steile stukken werden de vrouwen in het reisgezelschap - waaronder de keizerin - op een koeienhuid gezet die men aan touwen naar beneden liet glijden. Van de paarden werden de benen bij elkaar gebonden voordat men ze liet vieren. De mannen kropen en klauterden op handen en voeten. De schade aan dieren en bagage was enorm, maar Hendrik IV kwam op tijd.

Precies in de tijd van Hendrik IV verschenen op de lager gelegen delen van Alpenpassen hospitalen, veilige overnachtingsplaatsen, die gerund werden door monniken of kapittels. Er is enige discussie over de vraag of de oudst bekende hospitalen in de Alpen, die bijna allemaal voor het eerst in bronnen uit de negende eeuw worden genoemd, toen reeds op pashoogte lagen, zoals we voor later tijd zeker weten.¹⁴ De grootste faam, ook in de Middeleeuwen zelf, heeft altijd het hospitaal op de Grote Sint Bernard genoten dat op bijna 2500 meter was gelegen en tot in deze eeuw in functie bleef. In de Westelijke Pyreneeën werden omstreeks 1100 de eerste hospitalen ingericht, onder andere in de roemruchte pas van Roncevaux, vooral met het oog op de groeiende stroom van pelgrims naar Santiago de Compostela. Meer in het algemeen heeft de enorme uitbreiding van zowel het pelgrimswezen als de internationale handel vanaf de elfde eeuw geleid tot een sterke uitbreiding van het voorzie-

ningennet voor reizigers in allerlei vormen, van open en goedkope (of zelfs gratis) hospitalen tot dure herbergen en wat wij nu zouden noemen pensions.

Een ernstige belemmering voor de reizenden, die lang is blijven bestaan, wordt vaak over het hoofd gezien: de zeer gebrekkige kennis van interne geografie van landen en streken. In feite heeft dit een uitbreiding van handel en verkeer veel meer in de weg gestaan dan het onvolkomen beeld dat men had van de wereld en de plaats van de wereld in het heelal. Toch krijgt juist dat aspect in de recente literatuur en in debatten daaromheen altijd de meeste aandacht.¹⁵ Nu is dat ook wel begrijpelijk, want middeleeuwse geografen en kaartmakers richtten zich, voor zover we dat nu nog kunnen weten, lange tijd vrijwel uitsluitend op de beschrijving en afbeelding van de 'hele' wereld, niet van afzonderlijke landen. Ook van die 'hele' wereld kon men zich trouwens geen accurate voorstelling maken. Men wist dat de aarde een bol was - al werd dat niet door iedereen aanvaard - maar daar hield eensgezindheid wel zo'n beetje op.¹⁶ Voor het afbeelden van de wereld waren twee basis-modellen in omloop: de aan de laatantieke auteur Macrobius ontleende verdeling van de aarde in vijf of zeven horizontale zones of 'klimaten' (zie de afbeelding op de frontpagina) en het zogenaamde T-O model, een ronde aardvorm waarin de drie toentertijd bekende continenten (Azië, Europa en Afrika) in T-vorm waren afgebeeld.

Het tweede model lag ten grondslag aan de zogenaamde *mappae mundi* (lett. 'wereld-lappen', omdat ze gewoonlijk van textiel werden vervaardigd) uit de twaalfde-veertiende eeuw. Dit soort kaarten bevat, behalve geografische, vaak ook ethnografische informatie van het *mirabilia*-type. De geografische informatie is weinig nauwkeurig, zelfs voor die delen van de wereld, die de kaartmaker persoonlijk kende. De beroemde *mappamundi* van Hereford bijvoorbeeld, die kort na 1280 in Lincoln is vervaardigd, beeldt Schotland af als een eiland.¹⁷ De kaartmakers ontleenden de informatie ook niet aan eigen waarnemingen maar aan een bonte verzameling van encyclopedische werken, historiewerken, heiligenlevens, en wat al niet meer. Voor de Hereford *mappamundi* is aangetoond dat de afgebeelde plaatsen in Frankrijk zijn afgeleid van summere routebeschrijvingen (*itineraria*) voor kooplieden en pelgrims. Op dergelijke beschrijvingen en op de gewoonte om die van buiten te leren zijn grote delen van werken van uiteenlopend karakter zoals de *Milione* van Marco Polo (ca. 1300), de *Kitab Ruyyar* van al-Idrisi (ca. 1150) en het curieuze *itinerarium* van de Jood Benjamin van Tudela (ca. 1160) gebaseerd. Ze geven vaak foliolange, gortdroge opsommingen van afstanden

tussen plaatsen met aanvullende summier informatie van demografische of handelseconomische aard, die waarschijnlijk van uitermate groot belang zijn geweest voor de toenmalige gebruikers, al was het maar omdat ze goede kaarten moesten ontberen.

Een grotere accuratesse in de vervaardiging van reiskaarten werd pas bereikt met de zogenaamde *portolaan*-kaarten, die rond het midden van de dertiende eeuw in gebruik moeten zijn gekomen bij zeelieden. Ze beelden uitsluitend kustlijnen en havenplaatsen af, waardoor men een nauwkeuriger kaartbeeld kreeg van de (kust)omtrek van landen en continenten. Maar waar het ook toen nog aan bleef ontbreken, waren goede en gedetailleerde landkaarten die reizigers behulpzaam konden zijn bij het vinden van de weg en het volgen van de juiste route. Tot de oudst bekende die in die behoefte voorzagen behoort, dat zal niet verbazen, een kaart van Palestina, een zeldzame tekening op schaal, die rond 1320 is vervaardigd door de Venetiaan Pietro Vesconte.

Wie in onbekend gebied reisde, zal zich aan de grote wegen hebben moeten houden of anders op zijn richtinggevoel vertrouwen en veelvuldig de weg vragen om niet te verdwalen. We kennen heel wat verhalen over verdwaalde en ronddolende monniken, ridders en kooplieden. Maar zelfs van de Franse koning Filips de Schone (1285-1314) is nog beweerd dat hij alleen over vaste routes door zijn koninkrijk reisde, omdat hij er geen flauw benul van had, hoe het geheel er nu eigenlijk uitzag en hij niet het risico wilde lopen de weg kwijt te raken. Of nog erger: terecht te komen in de metafoer die Dante in de eerste verzen van de *Divina Commedia* ten behoeve van alle reizigers in het leven heeft vereeuwigd: 'in het midden van ons leven bevond ik mij in een donker woud waar ik de weg was kwijtgeraakt.' De lezer ziet daar zelf maar uit te komen.

Noten:

1. Citaat bij C.K. Zacher, *Curiosity and pilgrimage. The literature of discovery in fourteenth-century England* (Baltimore/Londen 1976) 42-43.
2. *Ibidem*, 23.
3. M.B. Campbell, *The witness and the other world. Exotic European travel writing, 400-1600* (Ithaca/Londen 1988) 21-23.
4. Onder andere L. Schugge, 'Zu den Anfängen des organisierten Pilgerverkehrs und zur Unterbringung und Verpflegung von Pilgern im Mittelalter' in: H.C. Peyer, ed., *Gastfreundschaft, Taverne und gasthaus im Mittelalter* (München/Wenen 1983) 37-60, aldaar 44; N. Ohler, *The medieval traveller* (Woodbridge 1989) [vert. van *Reisen im Mittelalter*, 1986] 187.

Peter Hoppenbrouwers

5. Zacher, *Curiosity*, 36-39.
6. F. Wood, *Did Marco Polo go to China?* (Londen 1995). Woods belangrijkste argumenten zijn dat Marco Polo dingen beschrijft die er niet waren of uit zijn beschrijving dingen weglaat die iedere reiziger in China op hadden moeten vallen en dat Polo nergens in Chinese bronnen wordt genoemd. Kenners vinden dat Wood overdrijft. Voor de meeste van haar punten is een goede verklaring te geven. Men blijft er vooralsnog van uitgaan dat Polo in het Verre Oosten heeft rondgereisd, al is hij waarschijnlijk niet overal geweest waar hij zegt te zijn geweest. Vriendelijke mededeling van prof. dr. W.L. Idema.
7. De literatuur over dit onderwerp is overstelpend. Een beknopte samenvatting van de stand van zaken geeft C. Deluz, 'Un monde "habité tout entour" - Identité et altérité dans le *Livre de Jehan de Mandeville*' in: W.-D. Lange, ed., *Diesseits- und Jenseitsreisen im Mittelalter* (Bonn/Berlijn 1992) 53-64.
8. Onder andere C. Walker Bynum, 'Wonder', *American Historical Review* 102 (1997) 1-26, aldaar 4-5.
9. Campbell, *Witness*, 53.
10. C. Bercovici, 'Prolégomènes à l'étude de l'Inde au XIIIème siècle' in: *Voyage, quête, pèlerinage dans la littérature et la civilisation* (Aix en Provence 1976) 221-234 + discussie 235-236.
11. Walker Bynum, 'Wonder', 14 en 25, onderschrift bij afbeelding 4.
12. A. Esch, 'Anschauung und Begriff. Die Bewältigung fremder Wirklichkeit durch den Vergleich in Reiseberichten des späten Mittelalters', *Historische Zeitschrift* 253 (1991) 281-312.
13. Veel van de feitelijke gegevens in deze paragraaf zijn ontleend aan Ohler, *Medieval traveller*.
14. Vgl. Schmutge, 'Anfängen', 44-46 met Th. Szabó, 'Xenodochia, Hospitälere und Herbergen - kirchliche und kommerzielle Gastung im mittelalterlichen Italien (7. Bis 14. Jahrhundert)' in: Peyer, *Gastfreundschaft*, 61-92, in het bijzonder 71-77 en de discussiebijdrage van F. Glauser in dezelfde bundel op pp. 245-246.
15. Zie bijvoorbeeld de felle woordenwisseling tussen I. Bejczy en D.E.H. de Boer over de stofomschrijving voor het centraal eindexamenthema voor 1998, 'Europa en de buitenwereld (1150-1350)', *Kleio* 38 (1997:2) 8-17.
16. De volgende passage is hoofdzakelijk gebaseerd op het schitterend geïllustreerde boek van P.D.A. Harvey, *Medieval maps* (Londen 1991).
17. Jacob van Maerlant maakte in zijn vroegste werk, *Alexanders geesten*, van Marokko een eiland. F. van Oostrom, *Maerlants wereld* (Amsterdam 1996) 157.